

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 4 (100)

4 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Астана, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Астана, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Астана, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Астана, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Астана, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Черепанов Т.К.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:

Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Астана, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Астана, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Астана, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Астана, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Астана, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С., Черепанов Т.К.

Адрес редакции:

050100, Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Astana, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Astana, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Astana, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Astana, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Cherepanov T.K.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan, Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_5

**«ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ:
ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ**

Ташқараева Әсел Мұхтарқызы^{1*}ID, Кумеков Болат Ешмухамбетұлы^{2ID}

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Ташқараева), bkumek@mail.ru (Кумеков)

Түйіндеме. Еуразия кеңістігінің ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын шежірелер мен ортағасырлық авторлардың жазбалары арқылы зерттеу осы өңірді мекен еткен халықтардың өткен тарихын жан-жақты әрі кеңірек білуге ықпал етеді. Осыған орай, мақалада Хиуа ханы әрі тарихшысы Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасындағы ауызша деректер салыстырмалы түрде талданады. Шығарма деректеріне сәйкес, Адам атаның пайда болуынан XVII ғасырдағы оғыз-түрікмендер тарихына дейінгі халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыз-әңгімелер ғылыми тұрғыда сараланып, тәпсірленіп, маңыздылығы анықталады. Сондай-ақ, мақалада ежелгі және ортағасырлық тарихты зерттеудегі аңыз және шежірелік деректердің маңызы қарастырылады. Бұл аңыз-әңгімелер мен шежірелік деректер басқа да ортағасырлық авторлардың мәліметтерімен, халық арасында кеңінен таралған ауызша дәстүр деректерімен салыстырмалы түрде қарастырылады.

Кілт сөздер: Абу-л-ғазидің, шежіре, оғыздар, түрікмендер, деректеме, қолжазба, тайпа, ру, халық.

MRNTI 03.20

**УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»:
ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

Ташқараева Асель Мухтаровна^{1*}ID, Кумеков Болат Ешмухамбетович^{2ID}

¹Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Ташқараева), bkumek@mail.ru (Кумеков)

Аннотация. Изучение древней и средневековой истории пространства Евразии по сочинениям и произведениям средневековых авторов способствует более всестороннему и широкому познанию прошлого тюркских народов, населявших эти места. В связи с этим в статье дается сравнительный анализ устных данных из произведения Хивинского хана и историка Абу-л-гази «Шежіре-и-таракиме». Согласно данным произведения, устные предания, от появления Адама до истории огузов-туркмен в XVII веке будут научно проанализированы, интерпретированы и определены их значение.

Также в статье рассматривается значение легендарных и генеалогических данных в изучении древней и средневековой истории. Эти легенды и генеалогические данные сопоставляются с данными других средневековых авторов, устными преданиями, широко распространенными в народе.

Ключевые слова: Абул-гази, шежіре, огузы, туркмены, источник, рукопись, племя, ру, народ.

IRSTI 03.20

**ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM":
ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION****Tashkarayeva Asel Mukhtarovna^{1*}ID, Kumekov Bolat Eshmukhambetovich^{2ID}**¹M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Tashkarayeva), bkumek@mail.ru (Kumekov)

Abstract. The study of the ancient and medieval history of the Eurasian space based on the writings and works of medieval authors contributes to a more comprehensive and broad knowledge of the past of the Turkic peoples who inhabited these places. In this regard, the article comparatively analyzes oral materials from the work of the Khan of Khiva and the historian Abu'l-Ghazi "Shezhire-i-tarakime". According to the work, oral traditions, from the appearance of Adam to the history of the Oghuz-Turkmen in the XVII century, will be scientifically analyzed, interpreted, and their meaning will be determined. The article also discusses the importance of legendary and genealogical data in the study of ancient and medieval history. These legends and genealogical data are comparable with the data of other medieval authors, oral traditions widely spread among the people.

Key words: Abu-l-ghazi, shezhire, Oghuz, Turkmens, source, manuscript, tribe, people.

Кіріспе. Бүгінде Орта Азия мен Қазақстанның ертедегі тарихының негізгі дереккөздеріне айналған ортағасырлық авторлардың еңбектерінің көпшілігі академиялық зерттеу тұрғысында толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Осыған орай, түркі халықтарының пайда болу, таралу тарихына ортағасырлық еңбектер мен ауызша деректер негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде. Деректемелік тұрғыда маңызды мәліметтер беретін мұсылман авторларының еңбектері тыңғылықты зерттеліп, нәтижелері тарих ғылымының кейбір сұрақтарында кеңінен пайдаланылуы керек. Бұл аталған еңбектердің теориялық, методологиялық астарын ашу арқылы жан-жақты тұжырым жасау, оған тиісті тарихи, ғылыми баға беру - тарих ғылымының өрісін кеңейте түспек.

Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» еңбегіндегі адамзаттың пайда болу тарихынан өзі өмір сүрген уақыттағы тарихи оқиғаларға дейінгі Еуразия даласындағы түркі халықтарының қалыптасу, бірігу және таралу тарихын жан-жақты қарастыру; ұлттық тарихты зерделеуде Абу-л-ғазидің шығармасындағы мәліметтерге жаңа көзқарас тұрғысынан баға беру өзекті мәселе.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін тарихилық, объективтілік, сабақтастық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. Ғылыми танымның нақты тарихи-салыстырмалылық және тарихи-сараптамалық принципін қолдану арқылы Абу-л-ғазидің шығармасындағы ауызша деректерге талдау жасалып, тарихтың осы кезеңдегі тартысты болып келген сұрақтарын ашуға ұмтылыс жасалды. Шығарма авторы қарастырған ерте және орта ғасырлардағы түркі халықтарының этно-саяси тарихы, мәдениеті, шаруашылығы сияқты тақырыпты көтерген ортағасырлық авторлардың шығармалары, ауызша дәстүр деректері, сондай-ақ, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалық, сараптамалық талдау және басқа әдістемелер қолданылды.

Талқылау. Ежелгі және орта ғасырлардағы түркі халықтарының тарихы зерттеушілерді қызықтырып келген күрделі және шешілмеген мәселелердің бірі. Соның ішінде түркі әлемінің қалыптасуы мен дамуы әлі күнге дейін ғалымдар арасында қызу пікірталас тудырады. Ғылыми құндылығының жоғары болуына қарамастан, бүгінге дейін «Шежіре-и-таракиме» шығармасына толыққанды тарихнамалық талдау жасалмаған.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың ортсында Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасы мұсылмандық дәстүрмен жазылған көрнекті туындының бірі ретінде ғылыми ортада танымал болды. А. Туманский «Шежіре-и-таракимені» ғылыми әлемге алғашқы болып таныстырып, 1897 жылы орыс тіліне аударып шықты. Оған тиесілі болған шығарма қолжазбасының көшірмесін 1821-1822 ж. Ташкентте Құрбан-келді Ораз Мухаммедұлы жасады (Дмитриева, 2002).

А. Туманский «Шежіре-и-таракименің» тек аудармасын жасаумен шектелді. Еңбекке қатысты қандай да бір зерттеулер, тұжырымдар жасалмады, жазылған жұмысқа пікірін білдірмеді. Кейбір беттері аударылмай, бірқатар мағыналық қателіктер орын алды. А.Г. Туманскийдің аудармасының толыққанды жасалмағандығын оның бір ғана қолжазбамен жұмыс жүргізуімен түсіндіруге болады. Дегенмен, түрікмендердің шығу тарихы әлі зерттеле қоймаған тұста жасалған еңбек күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоғалтқан жоқ (Абуль-гази-Бохадур-хан, 1897). А. Туманскийдің аудармасы арқылы «Шежіре-и-таракиме» ғылыми ортада қолжетімді ғана болып қоймай, еңбектің келешекте зерттелуіне, деректерін ғылыми еңбектерде пайдаланылуына жол ашты.

«Шежіре-и-таракиме» шығармасының кеңінен танылып, деректемелік тұрғыда зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда түркітанушы-ғалым А.Н. Кононовтың еңбегі мен ролі маңызды. Көпжылдық еңбегінің нәтижесінде А.Н. Кононов «Шежіре-и-таракимені» орыс тіліне аударып, шығарма мәтінін морфологиялық тұрғыда талдап шықты. Қолжазбаның әр уақытта, әр жерде, көшірілген жеті нұсқасын қарап, тарихи-филологиялық ізденістер нәтижесінде мәтінді бір ізге түсірді және ғылыми негіздегі текстің әзірледі (Кононов, 1958: 30). Шығарма мәтінінің көркемдік ерекшелігі мен стилін, мәліметтің берілу шеберлігін сақтай отырып, аудармасын түсінікті етіп жеткізді. Шығармадағы деректерге түсіндірмелер жазып, есімдердің, географиялық атаулардың, тайпа аттарының, терминдердің тізімін жасады.

Ә.Х. Марғұлан қаңлы тайпасының шығу тарихын зерттеуде «Шежіре-и-таракиме» шығармасының мазмұнын талдай отырып, «қаңлы», «қаңқа» сөзіне, оның көне түркі тіліндегі «арба» мағынасына назар аударады (Марғұлан, 2012). А.М. Жиреншин «История казахской книги» еңбегінде «Оғыз-наме» дастанын зерттеуде Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракимесінің» үлкен қызығушылық тудыратынын атап өтті (Жиреншин, 1987). Сол секілді, «Оғуз-наме» «Махаббат-наме» текстің қазақ тіліне аударған авторлар А. Дербисалин, М. Жармұхамедов, О. Күмісбаев Оғыз туралы тарихи деректердің ішінде Абу-л-ғазидің шығармасын ерекше бағалады. Олар Абу-л-ғазидің еңбегін Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының тікелей, дәлме-дәл көшірмесі деп есептейтін зерттеушілерді сынға алды. Абу-л-ғазидің шығармасындағы оғыздарға қатысты шежірелік деректердің әлдеқайда мол екенін алға тартып, жоғарыдағы тұжырымның негізсіздігін дәлелдейді («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986). В.П. Юдиннің XVI-XVII ғғ. ауызша дәстүрге негізделген маңызды еңбектердің қатарында Абу-л-ғазидің оғыз-түркмен тарихына қатысты мәліметтерін атап көрсетті (Юдин, 1992).

Тәуелсіздік жылдарында қазақ халқын құраушы ру-тайпалардың шығу тегіне қатысты зерттеулер жаңаша тұрғыда зерттеле бастады. Ж. Артықбаев ежелгі тарихтың тұлғасы Оғыздың бейнесін тарихиландыруда Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының деректерін негізге алды (Артықбаев, 2015). Тарихшы М. Алпысбес өз еңбектерінде Абу-л-ғазидің шығармасындағы жекеленген мәселелер бойынша ғылыми салыстырмалық-сараптамалық зерттеу жүргізді (Алпысбес, 2013). А. Қошымова «VIII-XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны» тақырыбындағы диссертациялық жұмысында қазақ, әзербайжан, түрікмен, қырғыз, түрік тәрізді түркі халықтарының этногенезіндегі оғыздардың орнын анықтауда Абу-л-ғазидің еңбегін пайдаланды (Қошымова, 2019).

Шығарма деректері бойынша патшалық кезеңде, Кеңес билігі тұсында аталған мәселе төңірегінде көлемді зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары бұл жұмыс жаңаша көзқараста зерделеніп, өзінің шынайы бағасын алды.

Нәтижелер. Абу-л-ғазидің еңбегінде халық даналығы мен дәстүрі, тарихы мен мәдениеті көрініс тапқан, аңыздық сипаттауға да бай. Автор еңбекте деректерді хронологиялық принциппен жазып, тарихи, саяси оқиғаларды тек баяндау күйінде емес, зерттеуші ретінде белгілі бір жүйе бойынша, өзінің пайымдауларын қосып жеткізген. Бұл шығарма Орта Азия халықтарының тарихына қатысты маңызды дереккөзі, сондай-ақ, халықтың ауыздан ауызға жеткен әңгімелерінің, аңыздарының және нақты тарихи оқиғаларының жиынтығы көрініс тапқан мәдени мұра.

Абу-л-ғазидің сөзіне сүйенсек, шығарма халық арасында кең тараған «Оғыз-наме» дастанын қателіктерге толы және мәліметтері бір-бірімен үйлеспейді деп санаған түрікмен молдалары мен шейхтарының өтініштері бойынша жазылған. Әр түрікмен тайпасы өздеріне дейін сақталып келген шежірелерін жақсы білді, алайда жалпы шығу тегінен басталатын шоғырландырылған шежірелері жоқ еді. Яғни, түрікмендердің шығу тегі, дамуы және таралуы туралы ресми басылым қажет екендігі түсінікті еді. Осы жұмысты қолына алған Абу-л-ғазидің еңбектің кіріспесінде «Ендігі кезекте біз Адам атадан бастап бүгінгі уақытқа дейін, яғни 1071 жылға дейінгі түрікмендер мен оларға қосылған, нәтижесінде түрікмен атауын алған тайпалар туралы егжей-тегжейлі сөз етеміз», – деп жазады (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 37).

Адамзат маңызды деп тауып, қағаз бетіне түсіргенге дейінгі тарих, айтулы оқиғалар, әлеуметтік өмір мәселелері, көркем шығармалар ұрпақтан ұрпаққа тек ауызша қалдырылып отырды. Тарихи жазба деректерге дейін халық ауыз шығармашылығының ерте кезеңге тән сипаты аңыздық, эпикалық шығармалар болып табылады. Қазірде құнды дереккөзіне айналып отырған аңыздар, жыр-дастан, шежірелер – халықтың жадында бірнеше ғасыр бойы сақталды.

«Шежіре-и-таракимеде» аңыздық сипатта жеткен, бірақ шынайы негізі бар ауызша деректер өзіне дейін жазылған деректерді пайдалана отырып жазылған. В.В. Бартольд: «Шежіре-и-Таракиме» шығармасын пайдаланғанда сақтықпен қарау керек, себебі Рашид ад-диннің еңбегінен алынған мәліметтерді санамағанда, бұл шығарма ауызша әңгімелерге негізделіп жазылған», – дейді. (Ebul-gazi Bahadır Han, 2011: 584). Оның пікірінше, Абу-л-ғазиді тек ауызша әңгімелер мен аңыздар негізінде жаза алады, сондықтан оның жазбаларында, әсіресе хронологиялық даталарға қатысты түсініксіздік көп кездеседі. Дегенмен, Абу-л-ғазиді жазған тарихты оған дейін жазылған деректемелермен салыстыра отырып, растауға болады деп түйіндейді (Abulgazy Bahadır han, 2014:75).

Шежіреде ежелгі түркілердің арасында таралған дәстүрге байланысты бірнеше аңыздар берілген. Соның бірі ас әзірлеуде тұзды пайдаланудың шығуы туралы аңыз. Абу-л-ғазиді тұздың күнделікті тұрмыста қолдануды ирандық бірінші падишах Кеюмарстың замандасы Түтек патшамен байланыстырады. Автор ұсынған шежіре бойынша, ол Яфестен тарайтын Түріктің ұлы. Аңыз бойынша, Түтек аң аулап жүріп жабайы ешкіні өлтіреді. Етті отқа қақтап, жей бергенде еті жерге түсіп кетеді. Тұзды жерге түскен ет оған ерекше дәмді болады. Осыдан кейін Түтек ас әзірлеуде тұзды пайдалануды бұйырады (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 39).

Расында, біз адамзаттың тұзды қай уақыттан бастап күнделікті тіршілігінде пайдаланғанын біле алмаймыз. Қазірде ежелгі адамдардың тұздың күнделікті өмірде пайдалануды үйренгендігі жөнінде тек пайымдаулар бар. Дегенмен, бұл сұрақтардың жауабының бірін Абу-л-ғазиді өзінің еңбегінде беріп отыр.

Түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының ауызша дәстүрінде Оғыз хан бейнесі маңызды орын алады. Абу-л-ғазиді Оғыздың өмірге келуін елден ерек сиқырлы, артық қасиетті ерекше тұлғасын аша түсетін Оғыздың туылуы, үйленуі, батырлық істеріне арналған мәліметтер келтіреді. Түркілік ауызекі деректерде тұлғаның қасиетін ерекшелейтін баланың туылуының айрықша жағдайда болуы және тұлғаның болмысын ашып, тағдырымен байланысты болатын есімінің қойылуы фольклор прозасының жетекші мотивтерінің бірі. Баланың өмірге ғажайып жағдайда келуінің тарихи негізі – мұсылмандыққа дейінгі сенімдер мен мұсылман дінінің негізіндегі рухани әлемде сақталған архаикалық-мифтік түсініктен бастау алады (Әбілғазы, 2011:774).

Бұл әсіресе, халық арасында ауыздан ауызға тараған батырлық эпостар, лиро-эпостық жырларда көптеп көрініс тапқан. Түркі халықтарының фольклорында Ай мен Күннің әсерімен ғажайып нұрдан дүниеге келу мотивтері жиі ұшырасады. Абу-л-ғазиді жазбасындағы «Қара ханның бәйбішесінен ай мен күннен сұлу ұл туды», - деп, «ай мен күннен сұлу» деген теңеуі де осыдан шығады. «Оғыз-наме» дастанында Оғыз ханның туылуы: «Тағы күндерде бір күн Ай қағанның көзі жарқ етіп ашылып, ер бала туды. Осы ұлдың өңі-шырайы көк еді, ауызы оттай қызыл еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986:36), - деп сипаттап, анасынан ерекше қасиетті нұрдан жаратылып туған кейіпте келтіріледі. Абу-л-ғазиді жазбасында Оғыз хан туғаннан кейін анасының түсіне еніп, «мұсылмандықты қабылдасаң ғана сүтінді емемін» деп аян береді. Абу-л-ғазиді өзі мұсылмандықты берік ұстанған ғалым болғандықтан, Оғыздың туылуына байланысты өз заманына дейін жеткен аңыздардың көп нұсқасының ішінен осы нұсқаны жазған болуы мүмкін.

Абу-л-ғазиді жазбасына сәйкес, ежелгі түркілік дәстүр бойынша бала жасқа келмейінше есімі қойылмаған. Сол сияқты, Оғыз хан да жасқа келмейінше аты қойылмай, бір жасқа толғанда ұлан-асыр той жасалып, жиылған жұрттың алдында есімін алған. Балаға есімін кеш беру дәстүрін ежелгі эпостар мен ертегілерден де байқауға болады. Бұл ертедегі баланың бір жасқа дейінгі уақытын транзиттік кезең деп санаған түсініктен шыққан. Себебі, бала бұрын дүниеден өткен адамның жалғасы деп сенген. Мысалы, қайтыс болған адамның қырқын береді, сол сияқты баланы қырқынан шығарып, шашы мен тырнағын алады. Қайтыс болған адамның жылын берген секілді, баланы да бір жасқа келгенде тұсауын кесіп, «бала осы өмірге өтті» деп, есімін берген (Балаға есімді бір жасқа толғанда қоятын қазақ дәстүрі қалай ұмытылды). Ислам дінінің енуімен, бұл дәстүр ығысып, бала туысымен азан шақырып ат қою орын алды. Қазақ тарихында бала лақап атпен шақырылып, есімі тек ерлік істерінен кейін ғана аты қойылған мысалдар да бар.

Қара ханның сол кездегі монғолдардың дәстүрі бойынша, бала жасқа толғанда ат қою үшін бүкіл елді жинап, үлкен той жасағанда Оғызға тіл бітіп, өзінің атын өзі жария етеді. Шығарма авторының сөзінше, жиналғандар таңданысын жасыра алмаған. Бұл туралы ел ауызында мына баят сақталған:

Ушал бір нашар оғлан анда ревән
Келип тилге тиди билиңлер аян
Атым туруп Оғуз, хусреви нәм-вер
Вилиңлер, иакин барча ели хюнер (Ebulgazi Bahadır Han, 1996:124).

Автор «Оғыз» атауының мағынасына тоқталмайды, кейбір зерттеушілер «оғыз» атауын «оқ» сөзінен шыққан дейді. Профессор Ж. Артықбаев Қазақ шежіресінде Оғыздың аты «Уыз» ретінде аталуын анасының сүтінен бас тартуымен байланыстырады (Артықбаев, 2013).

Сөйлей алмайтын жастағы балаға тіл бітіп, өз атын жариялауы жоғарғы күштердің араласуымен болған құбылыс болып отыр. Осыған ұқсас табиғаттың ерекше құбылысына байланысты немесе әулиелердің айтуы мен түсінде аян беру арқылы есімдердің берілуі тағы бар. «Алпамыс батыр» жырында перзентсіздік зарын кешкен Алпамыстың әке-шешесіне:

«Менің атым Шашты Әзіз,
Қыламын десең ықылас,
Жарылқады Жаратқан,
Ей, бишара, көзінді аш!
Ұлыңның аты Алпамыс,
Қызыңның аты Қарлығаш,
Атса, мылтық өтпейді,
Шапса, қылыш кеспейді,

Қалмақтармен болар қас», - деп дүниеге келер ұл-қызының есімін қойған (Бабалар сөзі: Жүз томдық, 2006:73).

Аты аңызға айналған Қорқыттың да дүниеге келуі ел аузында сақталған аңыздар бойынша елден ерек күйде болған. Анасы босанарда күн тұтылып, дүниеиені қара түнек басып, жауын-шашынды дауыл соққан. Ал, Қорқыт дүниеге келгенде алдыңғы аласапыранның барлығы бірден сейіліп, аспан ашылған. Алай-дүлей болған табиғаттың құдіреті бірден тоқтап, аспан шайдай ашылғанда, жиылған жұрт: «Бұл бала дүниеге жұртты қорқытып келді, есімі Қорқыт болсын» деседі. Бұл түркі дүниесінің табиғатпен үйлесімде, тығыз қарым-қатынаста болған өмір салтымен де байланысты.

Түркі қоғамында адамзатты айналасындағы табиғатпен тұтас дүние ретінде қабылдап, оларды киелі санаған, аспан денелері мен қоршаған табиғатқа өзінше қасиет беріліп, қадір тұтылған. Оғыздың өзінің балаларының есімдерін Күнхан, Айхан, Жұлдызхан, Көкхан, Таухан, Теңізхан деп табиғат құбылыстарымен байланыстырып қоюы оларды қадір тұтуының көрінісі еді. «Оғыз-наме» дастанында: «Тағы күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде тәңірге жалбарынды. Қараңғылық түсті. Көктен бір көк жарқ түсті. Күннен аян, айдан көгілдірек еді. Оғыз қаған оған келіп көрді. Осы жарықтың арасында бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 38), - деп, Көктен түскен қызға үйленгені айтылады. Бұл қыз үш ер бала босанып, Оғыз есімдерін Күн, Ай, Жұлдыз деп қояды. Кіші үш баласы «ағаштың қауашағынан» шыққан қыздан туған: «Бір күні Оғыз қаған аңға кетті. Бір көл ортасынан алдынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қауашағында бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді, төл буаз болды, күндерден соң, түндерден соң, босанып, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк, екіншісіне Тау, үшіншісіне Теңіз деп ат қойды». Дастан сюжетіндегі Оғыздың Күн нұрынан жаратылуы, оның көктен түскен нұр сәулелі қызға үйленуі, күн нұрымен келіп, Оғыз қағанды жеңістен жеңіске бастаған көк бөрі туралы аңыздар Абу-л-ғазидің шығармасында жоқ. Оның мәліметі анағұрлым шынайы: әкесі Қара ханның жалғыз мұрагері, шапқыншылық жорықтарында жеңіске өзінің батылдығы мен табандылығының, тапқырлығының арқасында жетіп отырды. Сондай-ақ, «көктен түскен», «ағаш қауашағынан шыққан» қызға емес, әкесінің інілерінің қыздарына үйленген. Әкесі алып берген Көрхан мен Қырханның қыздарына «мұсылмандықты қабылда» деген шартынан бас тартқаны үшін қосылмады. Тек, мұсылмандықты қабылдаған үшінші қызды қабылдады. Жоғарыда аталған алты ұлы осы қыздан туған.

Оғыз хан тағына отырғаннан кейін жан-жақты шапқыншылық жорықтарын жүргізеді. Абу-л-ғазидің Оғыздың жаулаушылық жорықтарын рет-ретімен, жүйелі түрде және нақты деректермен жеткізген. Ол Оғыз ханның алғашқы жеңіспен аяқталған жорығы татарларға бағытталғанын, осы кезден бастап 72 жыл бойы шыққан тегінің бір екеніне қарамастан монғол және татарлармен соғыс жүргізіп, 73-жылы өзіне түбегейлі бағындырып, ислам дінін орнатқанын жазады (Кононов, 1958:43). Рашид-ад-дин де Оғыздың өзіне қарсы шыққан басқа тайпалармен 75 жыл соғыс жүргізіп, ақырында жеңгендігін жазады (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 16). Абу-л-ғазидің жазған шежіредегі деректерге

сәйкес, Оғыз хан Жүржіт, Хатай және Таңғұт, Қарақытайларды өзіне қаратты. Бұл кезде Хатайдың арғы бетінде, теңіздің жағалауындағы кішігірім тауларда бірнеше тайпалар өмір сүрген еді. Бұл тайпалардың басшысы Ит-Барақ хан еді. Оғыз хан Ит-Барақ ханмен соғысып, жеңіліске ұшырайды. Тек он жеті жылдан кейін жаңа күшпен келіп, Ит-Барақты өлтіріп, әскерін талқандайды, өз еркімен мұсылман болғандарға тиіспей, қалғанын тұтқынға алады (Кононов, 1958:43-45).

Шежіре дерегіне сәйкес, Оғыз хан өзіне қараған татарлар мен монғолдардан әскерінің қатарын көбейтіп, Хатай, Жүржіт, Таңғұт, Қара-Хатай жерлерін алып, Ит-Барақпен күресте жеңіске жетті. Одан әрі балаларымен бірге Сайрам, Ташкент, Түркістан, Әндіжан, Самарқанд, одан әрі Бұқар, Балх және Гор уәләйятын, Кабул және Ғазнинді, Кашмирді жаулап, даруғалар тағайындады. Бұдан кейін еліне оралып, келесі жылы Иранға аттанды. Хорасанды алған соң, Әзербайжан, Әрмения, Шам, Мысырды алды. Алған жерлерінің барлығына даруғалар тағайындап, еліне оралды (Кононов, 1958:45-48). Абу-л-ғазидің қысқаша келтірген бұл мәліметтері Рашид ад-Диннің «Оғыз-намедегі» мәліметтеріне ұқсас, алайда Рашид ад-Дин Оғыз ханның әлемді жаулауға арнаған жорықтарына он төрт бөлімін арнап, толығырақ мәлімет береді. Ол Оғыздың Мысырды жаулаған соң одан әрі бірнеше қалалар мен елдерді, оның ішінде франк, рум елдерін де жаулап, өздеріне алым-салық төлеткенін жазып қалдырған (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 11-31). Ал, «Оғыз-намеде» Оғыздың жорығы қиял-ғажайып пен шынайы оқиғасы аралас түрде берілген. Оның ең алғашқы ерлігі жігіт болған шағында елдің тыныштығын бұзған алып мүйізтұмсықты өлтіргенде көрінеді. Одан әрі өзіне бағынбаған елдерге жорыққа шығып, бірінен соң бірін жаулайды. Осы жорықтарында оған арлан бөрі жол көрсетеді («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 39).

Абу-л-ғазидің шығармада Оғыз қағанның жорық үстінде өз қарамағындағы бектерге, олардың ерлік істері мен алғырлық-тапқырлығына, шеберлігіне, тіпті кескін-келбетіне қарай кейін тұтас тайпа атауына айналған лақап ат қоюы, сондай-ақ, жаңа туған нәрестеге ат қою дәстүрі де тартымды баяндалады. Қаңлы, қыпшақ, ұйғыр, қалаш сынды ру-тайпалардың шығуын этимологиялық тұрғыдан түсіндіретін аңыздар бар.

Қазіргі таңда қазақ халқын құраушы тайпалар атауының этимологиясы туралы біржақты емес түрлі пікірлер мен тұжырымдар бар. Дей тұрғанмен, тамырын тереңнен алатын халықтың, оны құраушы ру-тайпалардың күрделі де қайшылықты мәселелерге толы болып келуі заңды құбылыс. Түркі халықтарының, кейіннен қазақ халқының ұлт ретінде тарихи сахнаға шығып, халық болып ұйысуында елеулі рөл атқарған тайпалар тарихының өзегін Оғыз заманынан іздеу орынды. Оғыздар көптеген түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуына өз ықпалын тигізді. Соның ішінде қазақ халқының құрамындағы тайпаларды Оғыз қағанның ықпалымен пайда болғандығын дәйектейтін аңыздар да бар.

Абу-л-ғазидің шежіреде қаңлы тайпасының шығуы Оғыз ханның татарларға жеңісті жорығында мол олжаны артып әкелуі арба ойлап тапқан шеберге байланысты қойылған деген аңызды келтіреді. Арбаның «қаңқ, қаңқ» деп шығарған даусына қарап, шеберді «қаңқлы» деп атап, барлық қаңлы елі осы кісіден тараған дейді: «Бұл жорықта оғыз әскері жеңіске жетіп, үлкен олжаға кенелді, алайда оны арту үшін ат көлігі жетпеді. Әскердің ішінде шебер адам бар еді, ол ат арба жасады. Оған қарап барлығы да арба жасап, мол олжаны артып әкелді. Бұл уақытқа дейін арба да, арба атауы да жоқ еді, сондықтан арбаның шығарған даусына қарап «қаңқ» деп атады. Ал оны жасаған адамды «қаңқлы» деп атады. Барлық қаңқлы тайпасы осы адамның ұрпағы» (Кононов, 1958:43).

Абу-л-ғазидің дейін жазылған Рашид-ад-диннің мәліметінше, қаңлы атауы Оғыздың Дербентке жорыққа шыққанда соғыстан түскен олжасын еліне жеткізу үшін тағайындалған адамдарға берілген лақап аты. Оғыз басында Бармақлық Жосун Білік деген кісімен жүздеген шабандозды арбаға (қаңқлы) отырғызып, өзінің жеке белгісі ретінде екі алтын ұшты жебе мен садақ береді. Бұл белгі берілген адамдарға кез келген жерде қызмет пен құрмет көрсетілуі тиіс болған (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 20). Оғыз хан туралы деректердің ең көнесі саналатын, ауызша үлгіде жеткен «Оғыз-наме» дастанында Жүржіт елімен соғыстан түскен есепсіз көп олжа, жиһаз-мүліктерді артатын арба ойлап тапқан шеберді «Қаңғалық» деп атағаны жазылған: «Ұрыстан соң оғыз қағанның шеруіне, нөкерлеріне, халқына соншама көп жансыз олжа-мүлік түсті, жүкті тиеуге, тасуға ат, қашыр, өгіз аздық етті. Сонда Оғыз қағанның шеруінде үздік жақсы бір шебер кісі бар еді. Оның аты Бармақлық Жосун Білік еді. Бұл шебер бір қаңға (арба) шапты. Қаңға үстіне жансыз олжаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны жегіп, тартып кете барды. Нөкерлердің, халықтың бәрі мұны көріп, таздетіп, тағы қаңға шапты (жасады). Мұндай қаңға жүргенде «қаңға, қаңға» деп дыбыстап бара жатушы еді. Соның үшін оларға «қаңға» деп ат қойды. Оғыз қаған қаңғаларды көрді де күліп айтты: қаңға, қаңғамен өлі олжаны тірілер алып жүрсін. Саған Қаңғалық аты беріліп, Қаңға аты сақталсын-деп кетті» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 45). Қазақ арасында

«Қаңлыдан ұл туса – ағашқа күн туады», «Қаңлыдан ұл туса, ормандағы ағаш сынсыды» деген мақал сөздер түбірін осы аңыздардан алса керек.

Осыған ұқсас этимологиялық тұрғыдағы түсіндірме қыпшақ тайпасына байланысты аңызда айтылады. Бір жорықта Оғыздың бектерінің бірінің әйелі шіріген бір үлкен ағаштың қуысында босанады. Әкесі жорықта қайтыс болғандықтан, есімін Қыпшақ қойып, өз тәрбиесіне алады. Шығарма авторы: «Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді. Бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын Қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық тілі келмегендіктен к-нің орнына ш-айтып кеткен», - деп түсіндіреді. Абу-л-ғазидің бұл деректің негізін Рашид-ад-диннің жазбаларынан алған болуы керек, алайда Рашид-ад-дин қыпшақтың ағаштың қуысында туылғаны мен Оғыздың ат қоюын ғана атап өткен (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 18-19), «Оғыз-наме» дастанында Еділ өзенінен әскерін ағаштан сал жасап, аман-есен өткізіп бергені үшін Ұлық Орда бек атты кісіге Қыпшақ деген лақап ат қойылғандығы жазылған («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 42). Бір қызығы, бұл жерде де Қыпшақ есімі ағашқа қатысты аңызбен байланысты болып отыр.

Абу-л-ғазидің жоғарыда аталған этнонимдерден басқа да халықтардың шығуын Оғыз ханмен байланыстырады. Мысалы, «ұйғыр» атауының шығуы туралы шежіреде: «Оғыздың әкесі Қара хан баласының мұсылман екенін біліп қойып, оның көзін жоюға бел буды. Бұл туралы білген Оғыз хан өзіне еретін адамдар болса келуін айтып, елге кісі жібереді. Сонда Қара ханның інілерінің ұлдары Оғыздың жанына келді. Оларды Қара ханнан айырылар деп ешкім ойламап еді, сондықтан Оғыз хан оларға «ұйғыр» деген ат берді», - дей келе автор: «Ұйғыр – түркі сөзі, мағынасы «қосылу», «жабысу» дегенді білдіреді», – деген мәліметті өзінің түсіндірмесімен бірге жазады (Кононов, 1958:42).

Қалаш тайпасының атауының шығуы туралы аңызда Абу-л-ғазидің «қал аш», яғни «ашығып қал» сөзімен байланыстырады (Кононов, 1958:46), Абу-л-ғазидің шежіреде қалаш тайпасынан шыққан Бахтияр Мұхаммед есімді жігіттің Дели қаласының падишахы Құтб-ад-диннің нөкері, кейінірек бек болғаны туралы жазған. Бұл кезде Үндістан жеке елдерден құралған еді, Мұхаммед Құтб-ад-диннің жіберуімен Кашмирдің жанындағы Бехарды алды. Одан әрі Лекмир, Лектуни елдерін алды. Өзі таққа отырып, Лектуниді астанасы етті, өз атынан тиын соқтырып, құтпа оқытты. Оған қалаш елінің 10 мың адамы келіп қосылады (Кононов, 1958:46). Біраз уақыт өткен соң Мұхаммед Бахтияр Тибетке жорыққа аттанып, қайтыс болады. Қалаш елі жиылып, Ширан есімді адамды таққа отырғызады. Шираннан кейін Мердан есімді қалаш тайпасының өкілі таққа келді. Шежіреде оның мықты мерген болғанымен, ақылы аз билеуші зұлымдыққа салынып, жазықсыз адамдарды өлтіре бастағаны жайында және осы себепті қалаш халқы кеңес құрып, Мерданды өлтіргені жазылған. Одан әрі Эвез есімді адам таққа отырып, билігі 12 жылға созылады. Ол қайтыс болған соң, билік басқаларға өтеді. Сонымен, Абу-л-ғазидің қалаштардың билігі небәрі 54 жылға созылған деп қорытады (Кононов, 1958:47).

Абу-л-ғазидің қарлық тайпасының шығуын Оғыздың Гур тауларында қалың жауған қардан жүруі қиындап, әскерге ілесе алмай кешігіп жеткен бірнеше адамға берген «қарлық» атауынан шықты деген аңызбен байланыстырады. Шежіреде үсті-бастарын қар басқан түрлеріне қарап қойғылған «қарлық» атауы барлық қарлық тайпасының аталары делінген. (Кононов, 1958:45). «Оғыз-наме» дастаны бойынша да Мұзтауға қашып кеткен сүйікті шұбар атты ерлік көрсетіп алып келген бір бекке үсті-басын ақ қырау сүңгі басқан сұсты түріне қарап, «Қаһарлық» деп ат берілген (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 43). Аңыздардың берілуі әр түрлі болғанымен, Абу-л-ғазидің мәліметі мен дастандағы жазба қармен байланысты шығып тұр. Абу-л-ғазидің жоғарыда айтылған қаңлы, қыпшақ, қарлық, қалаш тайпаларына Оғыздың тегінен тарамайтынын, алайда Оғыздың оларға ат беріп, сансыз олжа мен байлықты қанжығасына байлаған жорықтарынан кейін жасаған ұлы тойда бұл тайпалар болғандықтан, олардың да атын атауды жөн көрдім дейді.

Шығармада тарихи аңыздар мен жырларда жиі кездесетін ауызбіршілік, сыйластық, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету сияқты ұстанымдары қамтылатын мәліметтер бар. Оғыз батысқа, шығысқа, күнгейге жасаған олжалы жорықтарынан кейін ұлы той жасайды. Алты ұлы мен бектеріне өсиет айтып, шаһарлар мен жерлерді жасаған ерліктері мен орындарына қарай үлестірді. Абу-л-ғазидің келтірген аңыз бойынша, осы тойдан біраз бұрын Оғыз нөкерлерінің біріне алтын садақты күн шығыс жаққа, үш алтын жебені күн батыс жаққа жасыртқызып, үш үлкен ұлын шығысқа, үш кіші ұлын батысқа барып, аңшылық құрып келіндер деп жұмсайды. Біраз күннен соң Оғыздың үш үлкен ұлы алтын садақ, үш кіші ұлы үш алтын жебемен бірге мол аңшылық олжаны хан әкелеріне тарту етеді. Оғыз садақ пен жебенің табылуын жақсыға жорып, ұлдарына береді. Үш үлкен ұлы садақты өзара бірдей етіп бөліп алады, ал кіші үш ұлы бір-бір жебеден алады. Оғыз садақты өзара теңдей етіп бөліскен үш үлкен ұлына «боз оқ», үш кіші ұлына «үш оқ» деп, екі қанатқа бөліп, әкімшілік басқарудың негізін салды. Ұлдарына өзара жастарына қарай бір-бірін сыйлауды, құрметтеуді міндеттеп, тапсырды. «Садақ қай жаққа тарса, жебе сонда ұшады», өзінен кейін хан тағына Күнхан отырсын,

одан кейін бозоқ нәсілінен хан сайлансын, ақырет күні жеткенше солай болсын деп өсиет еткен. Жора бойынша, садақ әмірші, ал жебе атқарушы есептелініп, үш оқ тайпалары боз оқ тайпаларына жол беруі тиіс болған.

Рашид-ад-дин бұл аңыздың өзге нұсқасын ұсынған. Оғыздың балалары садақ пен жебені кездейсоқ тауып алып, әкелеріне өзара үлестіру үшін алып келеді. Оғыз садақты теңдей үшке бөліп, үш үлкен ұлына, жебені бір бірден кіші үш ұлына таратып береді. Бұл аңыздың түпкі мағынасы үлкеннің жолы, биліктегі бөлініс сынды мәселелерді қозғайды.

Түркі халықтарында кеңінен тараған салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бір мезетте пайда болған жоқ, ол ережелер ұрпақтан ұрпаққа өтіп, уақыт сынынан өткен дағдылар. Ұлттық салт пен дәстүр ұлт болып ұйысқаннан бастау алғанымен, өзегі тереңде. Бұған ел аузындағы аңыз-әңгімелер куә. Бүгінде қазақ халқының дастархан айналасындағы дәстүрлері, жолы мен жасына, атағы мен дәрежесіне қарай дастарханның оңы мен солына отыру ережесі, табақ тарту дәстүрі оғыз заманынан бастау алған. Әкесінің өсиетімен хан тағына отырып, салып кеткен ізін жалғастырған Күн хан осы ережелердің негізін салып кеткен.

Қазақта төрге негізінен қолына билік ұстаған ел басы, ел ағасы, төрелік айтушы ақсақалдар, жасы үлкендер отырған. Абу-л-ғазидің келтірген аңыз бойынша, Күн хан өзінің және інілерінің балаларына шатырдағы тиесілі орындарын үлестіргенде Алтын шатырдың төріне өзі отырып, уәзірі Еркіл қожаны қасына алған. Қазақтың табақ тарту дәстүріндегі құрметті, сыйлы кісілерге тартылатын «Бас табақ» кәделі табағына бас, жамбас, ортан-жілік, белдеме, сүбе қабырға, қойдың ұлтабары салынады. Аңыз дерегіне сәйкес, Күн хан отырған алтын шатырға ұсынылған «Бас табаққа» да қойдың басын, арқасын, жамбасы мен қабырғасын салып ұсынған (Кононов, 1958:51).

Күн хан інілерін, өзінің және інілерінің балаларын да нөкерлерімен тиесілі орындарына жайғастырып, кәделі жіліктерін үйлестірген. Бұл шатырларға Оғыздан тарамайтын, алайда олармен біте-қайнасып өмір сүрген ру-тайпаға шатырлардан тиесілі орын берілді. Қанша қой сойылса да, осы кәделі мүше тарту жоралғысы сақталынсын, балалары мен нөкерлерімен бірге өздеріне тиесіліні алып жесін деп өсиет айтты.

Күн хан мен інілері, балалары, бектер мен ақсақалдар, оғыз елінің игі жақсылары өздерінің атын жазып, келешекке өсиет қалдырған. Күн ханның қазынасында сақтаған бұл өсиеттің үшінші бөлімінде: «Хан тағына тек Оғыздың боз оқ балаларынан отырсын, бір билікке екі хан сайланбасын. Бір хан болса – ел өркендейді, екі хан болса – құлдырайды», - деп өздеріне дейінгі даналардың «Бір қынапқа екі қылыш сыймайды, екі күйеу бір әйелді ала алмайды, бір ордада екі басшыға орын жоқ» деген өсиет сөздерін келтіреді. Түркі халқы бір билікке екі ханның келуін жаман ырымға санаған. Бұл сөздермен мағыналас келетін қазақ халқында кеңінен қолданылатын «Екі қылыш бір қынапқа сыймайды», «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас», «Би екеу болса, дау төртеу», өзбектің «Екі бас бір қазанда қайнамайды», түріктің «Екі арыстан бір торға сыймас» деген сияқты мақал-мәтелдері түбі бір түркі халықтарының ортақ тарихының куәсі іспеттес.

Оғыздың хандық таққа боз оқ өкілінен сайлансын деген өсиеті алғашқыда орындалып отырды. Абу-л-ғазидің шежірені Қайы ұрпағынан хан болған Кузы-Йавыға дейін апарып, алшақтығы мыңжылдықтарға созылған уақыттан кейін Қорқыт заманында билік еткен Инал-Йавы ханның боз оқтан тарайтын қайы тайпасының өкілі екенін жазады, одан кейінгі билікке келушілер тақты әкеден мұралап отырды. Шежіре дерегіне сәйкес, оғыздар шығысында Ыстық көл мен Алмалыққа дейін, оңтүстігінде – Сайрам мен Қазығұрт тауына дейін, батысында Сыр бойындағы Янгикент пен Қарақұмға дейін созылды және осы мекенде олар мыңдаған жылдар бойы өмір сүрді. Абу-л-ғазидің: «Бечене ұрпағы өздерінен хан сайлап, салорлықтармен шайқасқа түсіп отырды. Олар үнемі бір біріне шабуыл жасап отырды. Бес-алты ұрпаққа дейін екі тайпа арасында араздық болды» деген жазбаларынан, Оғыздың өсиет жоралғысының келе-келе дәстүрлік жалғастығын бұзады. Түркі заманындағы ежелден қалыптасқан үлкенді құрмет тұту, сөзін екі етпеу, айтылған өсиеттен ақтық деміне жеткенше аттамау сияқты жоралғылар күші бар заңнан артық орындалатын болған. Дегенмен де, билікке талас, шапқыншылық соғыстар сияқты себептерден билікке үш оқ өкілдері де араласып отырды.

Абу-л-ғазидің жазбаларындағы халықтың ауыз әдебиетінде ғасырлар бойы айтылып келген аңыздар мен жырлар негізінде қалыптасқан Қорқыт ата мен оның заманындағы тарихи оқиғалар туралы мәліметтер үлкен қызығушылық тудырады. В. Жирмунский Абу-л-ғазидің еңбегінде Қорқыттың бейнесі ғажайып элементтен айырылып, нақтылы тарихи тұлға ретінде берілгенін атап өткен (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 540). Дегенмен, Абу-л-ғазидің Қорқыттың 295 жыл өмір сүргендігі туралы мәліметі аңыздық сипатқа ұқсайды. Шығармадағы бүкіл халықтың Қорқыттан ақыл сұрауы, хандарға ақылшы болуы, үлкен тойларда шатырдағы төрде отыруы, бүкіл елдің оның сөзінен

аспауы сияқты жазбалардан Қорқыттың бұл патшалықтағы басты тұлға болғанын аңғаруға болады (Кононов, 1958:59).

Шығармада Қорқыт дана-ақылшы ретінде, парасатты уәзір ретінде сипатталып, жеке қасиеті мен тіршілігіне қарап лақап ат қоюы, жаңа туған нәрестеге орын алған оқиғаға байланысты даналықпен ат қоюы тартымды баяндалады. Қорқыт уәзірі болған Дүйлі-Қайы хан қайтыс болғаннан кейін әйелдерінің бірі босанады. Мұрагердің туылу құрметіне ұлан-асыр той жасалып, жиылған жұрт Қорқыттан балаға ат қоюын сұрайды. Сонда, Қорқыт балаға «Тұман» деген ат береді. Оның мағынасын сұрағанда, ол: «Бұдан асқан лайықты есім жоқ, Дүйлі-Қайы өмірден өткенде даланы тұман тұтып, қараңғылық орнап еді. Бұл бала тұманда туды, сол себепті есімі тұман болсын. Екіншіден, сәбиге бақытты ғұмыр болсын деген ниетпен есімін Тұман қойдым, себебі тұман ұзақ тұрақтамайды, аз уақыттан соң сейіледі. Тұманнан кейін жарық күннің шықпауы мүмкін емес. Ұзақ тұрақтамайтын тұман бұл баланың балалық шағы болса, есейген кезі шуақты күнге ұқсасын, әкесінің тағына отырсын», – деп сөзін түйіндейді (Кононов, 1958:58).

Дүйлі-Қайының Еркін есімді жақын туысы бар еді, сол Дүйлі-Қайы қайтыс болғанда жерлеу рәсімін ұйымдастырып, кейін оның мұрагері туылғанда ұлан-асыр той жасап еді. Сонда Қорқыт ата бастаған халық Еркінге: Сен бір ай бойы той тойлаттың, алайда тағамың таусылмады. Хауыздағы қымызың мен айраның көлдегі судан көп болды. Енді, бүгіннен бастап сені «Көл-Еркін» деп атаймыз» (Кононов, 1958:58), - дейді. Осы кезден бастап оны жұрт Көл-Еркін атап кеткен. Көл-Еркін Дүйлі-қайының баласы Тұман өте жас болғандықтан, бала өскенге хан тағына отырып, билік етті. Тұман жігіт болып, хан тағына отыруға жараған шақта, Көл-Еркін халықты жиып, хан тағын Тұманға беруді шешеді. Жиылған халық Қорқытқа: «Хан мен бүкіл оғыз елінің тағдыры сенің қолыңда, қалай дұрыс деп тапсаң, солай шеш», - деп ақыл сұрайды. Сонда Қорқыт Тұманға таққа отыруға ерте екенін айтып, тағы біраз күту керектігін айтады. Кейінірек Қорқыт Көл-Еркін мен Тұманмен ақылдасып, Тұманды Көл-Еркіннің қызына үйлендіреді. Ұл туылып, есімін Йавлы қойды. Йавлы батыл әрі айбынды жігіт болып өседі. Бір күні өзі қатарлас жігітпен төбелесіп, желкесінен қызғанмен ұрып өлтіріп қояды. Осы кезден бастап оны «Қанлы-Йавлы» атайды.

Қанлы-Йавлы нағашы атасы Көл-Еркінге: «Сен отырған тақ менің атам Дүйлі-Қайыға тиесілі. Осыған дейін әкемді жас деп, тақта өзің отырып келдің. Енді неге тақты қайтармайсың?», - дейді. Көл-Еркін тақты қайтармақ болып, халықты жиып, той жасайды. Қорқыт таққа Тұман емес, Қанлы-Йавлы отырсын деген шешімге келген. Көл-Еркін жиен немересіне қарап: «Балам, «қыздан туғандардан достық күтпе» деген бұрынғылар айтып кеткен сөзді жоққа шығармадың», - дейді. Бұл сөз халық арасында кең тараған «Жиен ел болмас», «Жиен назары күшті», «Жиен келді дегенше, жеті бөрі келді де» деген сияқты мақалдардың өзегі болуы мүмкін.

Қазақтың ауыз әдебиетінде қаһармандық жырлардың алатын орны ерекше. Халық арасында кең тараған Алпамыс жыры тек қазақта емес, түркі тілдес елдердің көпшілігінде бар. Абу-л-ғазиз Оғыз елінен бек болған қыздар туралы жазғанда, Алпамыстың қалыңдығы Гүлбаршын туралы: «Қармыш байдың қызы және Мамыш бектің әйелі Баршын-Салор, оның кесенесі Сырдың бойында және халық арасында кеңінен танымал. Өзбектер оны Көк кесене деп атап кеткен», - деп жазды. Абу-л-ғазиз өзі атап өткендей, бұл деректі халықтың жады арқылы жалғасқан көнекөз қариялардан жазып алған. Бұл мәлімет қазақ арасында кең тараған «Алпамыс батыр» жырының нұсқаларында кездеспейтін дерек. «Алпамыс батыр» жырында Гүлбаршын образы жырдың басты кейіпкерінің сүйеніші, тірегі, тілекшісі болған нәзік әйел ретінде берілген. Алпамыс батыр жырының нұсқаларында Гүлбаршын ақылдылығымен, сұлулығымен аты шыққан қыз ретінде баяндалады. «Алпамыс батыр» жырының К. Серғазыұлы жазған нұсқасында: «Алпамыс он бірден он екіге шыққан соң әкесі оған қыз іздейді. Үйсін деген елден Күлбаршын деген бір қыздың атағы шықты. Байбөрі сол қызды қалай да болса Алпамысқа алып бермек ойы болады», – дейді (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 303). Түркі халықтарының фольклоры мен эпостарын зерттеуші В. Жирмунский Абу-л-ғазиздің еңбегіндегі Алпамыс батыр мен оның қалыңдығы Баршын (Гүлбаршын) туралы мәліметтерінің маңыздылығын атап көрсетті (Жирмунский, 1951:95). Сондай-ақ, қазақ жырларындағы басты кейіпкерді қаһармандық істерге апаратын қорғансыз қыздың образына мүлдем кереғар сипаттауларды келтіреді: «В узбекском эпосе (вариант Фазила Юлдашева) Барчин – багатырская дева, у которой «каждое плечо в 15 хватов». Когда калмыцкий богатырь Кукамон хочет взять ее силой, она хватает его за горло, подбрасывает в воздух и, повалив на землю, коленом наступает ему на грудь, так что у него изо рта и носа брызжет кровь», - деп Гүлбаршынның батырлық тұлғасын сипаттайды (Жирмунский, 1974:40).

Қорыта келе, халық жадында сақталған деректерді хатқа түсіріп, жазып кеткен ортағасырлық авторлардың еңбегі түркілік төл жазба мәдениетінің айғағы екендігіндігіне тағы баса назар аударғымыз келеді. Еуразия кеңістігінде өмір сүрген халықтардың тарихынан, таралуынан және

тыныс-тіршілігі мен әдет-ғұрпын жаңаша көзқараста жазуда Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының маңызы жоғары. Оның еңбегіндегі аңыздық деректері Тұран даласында кең тараған түркі тайпаларының негізгі этно-саяси тарихы, мәдениеті, шаруашылығы, әдет-ғұрпы, өмір дағдыларынан мол мағлұмат береді.

Әдебиеттер тізімі

- Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. М.: Вост. лит., 2002. 616 с.
- Абуль-гази-Бохадур-хан. Родословная туркмен / пер. А. Туманского. Асхабад: паровая тип. К.М. Федорова, 1897. 74 с.
- Кононов А.Н. Родословная туркмен: сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958. 285 с.
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Алматы: Алатау, 2012. Т. 12. 576 б.
- Жиренчин А.М. История казахской книги. Алма-ата: Қазақстан, 1987. 144 с.
- «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» / ред. Ә. Дербісалин, М. Жармұхамедов, Ә. Күмісбаев. Алматы: Ғылым, 1986. 208 б.
- Юдин В.П. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 296 с.
- Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. Астана: Фолиант, 2015. 496 б.
- Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. 380 б.
- Кошымова А.О. VIII-XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D020300 Тарих. - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы: 2019. 168 б.
- Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin soykütüğü) Ankara: Simurg, Türk dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, 1996. 559 s.
- Ebul-gazi Bahadır Han. Türklerin şeceresi. İstanbul, Ekim, 2011.
- Abulgazy Bahadır han. Şejereyi Terākime (Türkmenlerin nesil daragty). 2014. // <https://www.ertir.com/>
- Әбілғазы. Түрік шежіресі / құраст. Б. Әбілқасымұлы. Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. Т. 12. 496 б.
- Балаға есімді бір жасқа толғанда қоятын қазақ дәстүрі қалай ұмытылды // ф.ғ.д. А. Әбсадықпен сұхбат. / подробнее: <https://tengrinews.kz/story/balaga-esmd-br-jaska-tolganda-koyatyin-kazak-dastur-kalaya-370826/>
- Артықбаев Ж. Огуз-хан и проблемы древней истории Среднего Прииртышья (Огуз хан, Уыз хан, Огуз-каган). 2013. // <https://e-history.kz/ru/contents/view/526>
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: «Фолиант», 2006. Т. 34: Батырлар жыры. 384 бет.
- Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-Наме // Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М. Шукюровой. Баку «Элм» 1987. 128 с.
- Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи. / Тюркологический сборник Т. I. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград, 1951.
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Издательство «Наука» Ленинградское отделение Ленинград. 1974. 725 с.

References

- Dmitriyeva L.V. Katalog tyurkskikh rukopisey Instituta vostokovedeniya RAN (Catalogue of Turkic manuscripts of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences). М.: Vost. lit., 2002. 616 s. [In Russian]
- Abul-gazi-Bokhadur-khan. Rodoslovnaya Turkmen (Genealogy of Turkmens) / per. A. Tuman, Ashkhabad: parovoy tip. K.M. Fedorova, 1897. 74 s. [In Russian]
- Kononov A.N. Rodoslovnaya turkmen: ocherk Abu-l-Gazi-khana Khivinskogo (Genealogy of Turkmens: an essay by Abu'l-Ghazi Khan of Khiva). М.-Л.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1958. 285 s. [In Kazakh]
- Margulan A.Kh. Shygarmalary (Essays). Almaty: Alatau, 2012. Т. 12. 576 s. [In Kazakh]
- Zhirenchin A.M. Istoriya kazakhskoy knigi (The history of the Kazakh book). Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 144 s. [In Russian]
- «Oguz-name», «Mukhabbat-name» ("Oguz-name", "Muhabbat-name") / pod red. Derbisalin, M. Zharmukhamedov, O. Kumisbayev. Almaty: Nauka, 1986. 208 s. [In Kazakh]
- Yudin V.P. Utemish-Khadzhi. Chingiz-name (Chingiz-name). Alma-Ata: Nauka, 1992. 296 s. [In Russian]
- Artykbayev Zh.O. Kazakhskaya letopis': istochnik i kontseptsiya istorii velikoy stepi (Kazakh Chronicle: source and concept of the history of the Great Steppe). Astana: Folio, 2015. 496 s.
- Alpysbes M.A. Kazakhskaya letopis': istoriograficheskoye issledovaniye: monografiya (Kazakh Chronicle: historiographic and source study: monograph). Astana: IP BG-Print, 2013. 380 s. [In Kazakh]

Koshymova A.O. Rol' oguzov v formirovani etnogeneza tyurkskikh narodov v VIII-XIII vekakh (The place of the Oghuz in the formation of the ethnogenesis of the Turkic peoples of the VIII-XIII centuries): Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora filosofskikh nauk (PhD): 6D020300 Istoriya. Kazakhskiy natsional'nyy universitet imeni al'-Farabi. Almaty: 2019. 168 s. [In Kazakh]

Ebulgazi Bakhadyr Khan. Şecere-i Terākime (Turkmenin soykütüğü) (Genealogy-i Terākime). Ankara: Simurg, Seriya issledovaniy turetskikh yazykov: 3, 1996. 559 s. [In Turkish]

Ebul-gazi Bakhadyr-khan. Genealogiya tyurkov (Genealogy of the Turks). Stambul, oktyabr' 2011 g. [In Turkish]

13. Abulgazy Bakhadur khan. Şejereyi Terākime (turkmenskaya genealogiya) (Genealogy-i Terākime) // <https://www.ertir.com/> [In Turkish]

Abel'gazy. Turetskaya khronika (Turkish Chronicles) / Sost. B. Abylkasymovich. Almaty: Izd-vo Taymas, 2011. T. 12. 496 s. [In Turkish]

Balaga bir zhaska kelgende at koiy dasturi kalai umytyldy (How the Kazakh tradition of naming a child when he is one year old was forgotten) // K.b.n. Interv'yu s A. Absadyk / podrobneye: <https://tengrinews.kz/story/balaga-sm-d-br-jaska-tolganda-koyatyin-kazak-dastur-kalay-370826/> [In Kazakh]

Artykbayev Zh. Oguz-khan i problemy drevney istorii Srednego Priirtysh'ya (Oguz-khan, Uz-khan, Oguz-kagan) (Oguz Khan and the problems of the ancient history of the Middle Irtysh region) // <https://e-history.kz/ru/contents/view/526> [In Russian]

Babalar sozi: zhuz tomdyk (The word of ancestors: one hundred volumes). Astana: «Foliant», 2006. T. 34: Pesnya bogatyrey. 384.

Fazlulla Rashid ad-Din. Oguz-Name (Oguz-Name). // Perevod s persidskogo, predisloviye, kommentarii, primechaniya i ukazateli R.M. Shukurova. Bakinskiy "Vyaz". 1987. 128 str. [In Russian]

Zhirmunskiy V.M. Sledy oguzov v nizynakh Syrdar'i (Traces of Oguz in the lower reaches of the Syr Darya) / Tyurkologicheskiy sbornik TI Izdatel'stvo AN SSSR, Moskva-Leningrad. 1951 [In Russian].

Zhirmunskiy V.M. (Tyurkskiy geroicheskiy epos (The Turkic Heroic Epic). Izd-vo "Nauka" Leningradskoye otdeleniye Leningrada. 1974. 725 s. [In Russian]

FTAMP 03. 20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_4_15

СТАТИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы^{1ID}, Шорманова Айгуль Ибрагимовна^{1*ID}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

*Автор-корреспондент

e-mail: nto_astana@mail.ru

Түйіндеме. Бүгінгі таңдағы электрондық құжат айналымы мен архив ісі қызметінің заңнамалық негіздері, ғылымның теориялық түсініктеріне және электрондық құжаттармен жұмыс тәжірибесінің әдіснамалық нормаларына жаңа көзқарастар, электрондық құжаттық мұраны қорғау мен сақталуын қамтамасыз етуді ұйымдастыру мәселелері – құжаттанушылар мен архивтанушылар үшін ғана емес, құжатпен жұмыс жасайтын барлық мамандардың елеулі ғылыми және практикалық қызығушылығын тудыруда. Жаңа ақпараттық технологиялардың өнімі болып табылатын электрондық құжаттарды қалыптастыру, есепке алу мен сақтауды қамтамасыз ету бойынша әдістемелік құралдар, ақпараттық бағдарламалар әзірленуде. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 22 желтоқсандағы № 2162 қаулысымен мемлекеттік тапсырма бекітіліп, оның аясында 2011-2013 жылдар аралығында «Е-Статистика» ИАЖ (Интеграцияланған ақпараттық жүйе) құрылды. Дегенмен бұл жаңа бағыт, жаңашыл іс-әрекет болғандықтан әлі де болса көптеген маңызды, шешімін күтіп отырған мәселелер баршылық. Мақалада осы мәселелерге баса назар аударылып, шешімін табу жолдары бойынша ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: электрондық құжаттар, электрондық құжат айналымы жүйесі, ақпараттық технологиялар, ақпараттық жүйелер, статистика органдары.

**МАЗМҰНЫ
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Ташқараева Ә.М., Кумеков Б.Е. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	5
Төлебаев Т.Ә., Шорманова А.И. СТАТИСТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰЖАТ АЙНАЛЫМЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	15
Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С. ПРОБЛЕМАТИКА ПОВСЕДНЕВНОСТИ В ИСТОРИОГРАФИИ ХХ-ХХІ ВЕКА	30
Үскәк А., Zhumatay G. THE EXPERIENCE OF ORGANIZING MEASURES TO TRANSLATE OFFICE WORK INTO KAZAKH LANGUAGE (1923-1925)	40
Мамытова С.Н., Сулейменова К.К. ПРИМЕНЕНИЕ IT ПРИ ИЗУЧЕНИИ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСТОЧНИКОВ И МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ МАССОВОГО ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА: ОПЫТ 3D РЕКОНСТРУКЦИИ	48

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEW HISTORY
НОВАЯ ИСТОРИЯ**

Шамғонов А. 1836-1838 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС.....	59
Жумагамбетов Т.С., Сундетова А.Н. «КАГАНЫ И ХАНЫ «ЙЕКИ МОНГОЛ УЛУСА.....	72
Маргулан А.С. К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ УРУС ХАНА ПРАРОДИТЕЛЯ ОСНОВАТЕЛЕЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ЖАНИБЕКА И КЕРЕЯ	80
Атангаева Б.Ж., Сайранбекова Ұ.С., Ахметова Р.Д. ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК: ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ (ХІХ Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-ХХ Ғ. БАСЫ).....	90

**XX-XXI ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
HISTORY OF THE XX – XXI CENTURIES
ИСТОРИЯ XX – XXI ВВ.**

Нурпеисов Е.К., Жусуп С.А. ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТЫ О СУВЕРЕНИТЕТЕ АЛАШ	101
---	-----

Сыздыкова А.М., Аманова А.С., Молдакимова А.С. БАЙЛАР МЕН КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ БАРЫСЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ЕРТИС ӨңІРІ ХАЛҚЫНЫҢ ҚАРСЫЛАСУ КӨңІЛ-КҮЙІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	111
Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М. ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕР НОРМАСЫН ЖАСАҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕР ҚОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1917-1930 ЖЖ.).....	121
Қасымова Д.Б., Құдайбергенұлы Б., Мамраймов С.Д. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ІСІ» ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН БАСШЫЛЫҒЫНЫҢ ҰСТАНЫМЫ	132

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ**

Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р. ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МАВЗОЛЕЯ АЛМАТ-ТАМЫ В СЕВЕРНОМ ПРИАРАЛЬЕ (В КОНТЕКСТЕ ОХРАННО-РЕСТАВРАЦИОННЫХ РАБОТ НА ПАМЯТНИКЕ)	142
Ёлгин Ю.А. ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО САЙРАМА: К ЮБИЛЕЮ АКАДЕМИКА Б.А. БАЙТАНАЕВА.....	160
Сайкенева Д.К., Морякова М.Т. РИТУАЛЬНАЯ ФУНКЦИЯ СОБАКИ В РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ	172

**РЕЦЕНЗИЯ
СЫН-ШҚІР
REVIEW**

Кыдыралина Ж.У. РЕЦЕНЗИЯ НА РУКОПИСЬ СБОРНИКА ДОКУМЕНТОВ «ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ. КАЗАХСТАН. 1945-1959 ГГ. ТОМ 4» (АЛМАТЫ, 2022. – 748 С.).....	181
--	-----

**ЮБИЛЕЙ
МЕРЕЙТОЙ
ANNIVERSARY**

ВИДНОМУ УЧЕНОМУ – ЭТНОЛОГУ-ПАМЯТНИКОВЕДУ С.Е. АЖИГАЛИ ИСПОЛНЯЕТСЯ 70 ЛЕТ!.....	185
ТАРИХШЫ БЕРЛІБАЕВ БАҚДӘУЛЕТ 70 ЖАСТА!.....	189